

darabja, mellyet Cícero közöl a' nagy szájú mindentudó reformatorokról, mellyben kérdi egyik a' másikat: *Cedo, cur rempublicam vestram tantam perdidistis tam cito?* a' másik felel „*Proveniēbant oratores novi, stulti, adolescentuli.*” Illyes valamit felelt az avarok' követe is a' bolgár fejedelem' kérdésére, miért romlott öszve az avar birodalom? mint Kelemen a' magyar törvények' historiájában érdekl; de a' bölc fattyú idomításra soha nem vetemedik, hanem Amphiaurus' példáját követi, ki nem akart legjobbnak láttatni, hanem az akart lenni, 's okosságának mély barázdáiba hintvén el a' magokat, azokból éltető tudományt csíráztat ki.

*Ου γαρ δοκεῖν αριστος, ἀλλ' εἰνᾷ φέλει
Βαθειῶν ἄλοκα δια φρενὸς καρπυμενος
Ἐξ ἧς τὰ κεδνα βλαστᾷνει βελεόματα*

Aeschilus Septem contra Thebas v. 598.

KÁLLAY FERENCZ

m. t. társasági r. tag.

LANDER' FÖLFEDEZÉSEI AFRIKÁBAN A' NIGEREN.

A' Niger' folyásának és torkolatának nyomozása, negyven évnél több idő óta, miden földleirási kérdések közt legnagyobb figyelmet gerjesztett, a' nélkül hogy abból eleinte valamelly practicai haszon váratott volna. E' feladás' megfejtése a' tudományokat nagylelkűleg előmozdító hatalmas britt nemzetnek nem csak költségébe hanem több honfiának életébe is került. Minden áldozat a' fő tárgyra nézve sokáig sikeretlen marada. Mungo Park épen e' nagy fölfedezéshez vezethető útban lelé kora és gyászos halálát. Denham és Clapperton, igen nevezetes fölfedezéseikkel, Bel-Afrika' számosb, majdnem egészen ismeretlen

vidékeire némi világot vetettek, de a' fő rejtélyt régi homályában hagyák; mert noha az előbbi vélemények' hibás voltát megmutatták is, azok' helyébe pusztá híreknél egyebet ők sem tudtak állítani! Annál szerencsésebb vala tehát a' britt kormánynak azon lépése, mellynél fogva Lander Richardot, a' tudományokra nézve szinte korán elhalt Clappertonnak afrikai utazásában volt 's magát főként állhatatossága által megkülönböztetett szolgáját küldé, a' Niger' torkolatának kinyomozására. Ehhez nem annyira tudomány mint maga-elszánás és állhatatosság kellett, melly tulajdonok' tekintetéből maga Clapperton is hű szolgáját ajánlá e' kiküldésre. Richardot a' tudományokban jártasabb öccse Lander János kísérte, 's ennek köszönhetjük nagy részint az utazás' leírását is. Napkönyvet vitt ugyan mind a' két testvér; de Richardé az utazás' vége felé a' belföldiekkel történt összeütközés' alkalmával elveszvé, Jánoséval pótoltatott. A' két testvér 1830 Január' 9d. indult ki Portsmouthból és 1831 Junius' 9d. érkezett oda vissza; 's így a' százados munka néhány hónap alatt befejezve lön. Jelentésük*) napkönyvi alakban 's mint helyben íratott, van szerkesztetve. Mi itt az ő elszórt adataikból, mellyek a' tárgyak és tapasztalások' sora szerint jegyeztettek föl, a' keresztül utazott vidékek' helyzete', állapotja', politikai 's társasági intézeteinek egybevont általános átnézését közöljük és az utazás' következményeit adjuk elő. Említést teszünk azon nyilásokról is, mellyeket a' kereskedés e' fölfedezésből Afrikában várhat. Nem lesz érdektelen végre az ujonnan fölfedezett tartományokat a' már azelőtt ismertekkel egybehasonlítani, és megvizsgálni: valljon tudtak-e azokról valamit Afrika' beltájainak régiebb fürkészői és leirői.

*) Journal of an Expedition to explore the Course and Termination of the Niger; with a Narrative of a Voyage down that River to its Termination. By Richard and John Lander. 3 Vols. 12mo (Family Library.) London 1832.

Az utazók, némelly neger szolgákat vevén magok mellé, a' Niger folyóhoz, Eyeo vagy Yarriba országán mentek keresztül, majdnem ugyanazon utat követve, mellyen Clapperton járt. Tettek mindazáltal némelly eltéréseket, mellyeknek egyike Bohoo-ba vivé őket. Ez volt félszázaddal ezelőtt Eyeo-nak fővárosa; kiterjedése még nagyobb és tájéka még kiesebb mint a' mostani anyavárosé. Általában az egész vidéket Afrikának sőt talán az egész világnak legszebb 's termékenyebb vidékei közé számlálhatni. E' mellett jól műveltetik, és számos népet táplál; lakói azonban a' mesterségek' és társas életnek alsóbb fokán állanak mint a' Fellata-tartományokéi, sőt mint némelly egyéb törzsökös belföldi nemzetségek is. Gyártatik itt gyapotszövet, Bel-Afrikának e' közönséges áruja; de nem olly különféle és tökéletes minőségben, mint a' Nyffebeliéknél; és a' lakhelyek sem olly téresek és ékesek mint a' millyeket az utazók Ashantee' fővárosában láttak. „Szabálytalan és rosszul épült agyagfalak, rongyos szalmafüdek és tehenganajjal fényesített sárpadlatok teszik Yarriba' lakosai' nagyobb részének házait, mellyekhez képest, egy közönséges angol pajtát palotának mondhatni.“ Az uralkodó' lakásának különbsége csupán e' viskók' és az ezeket körülvevő udvarok' nagyobb számában áll, hol a' sok szolgák' és nők' serege tartózkodik. Ló és szarvasmarha kevés van, kivévén a' Fellata-települőknél; de annál több a' juh, kecske, sertés és baromfi, mellyek mint kedvenc házi állatok az udvarokban, sőt benn a' viskókban is tartatnak.

Félvad társaságot bélyegző durva érzésmódra látszik mutatni a' nőneműekre mért kemény munka; kiknek fejeik, szekér-és teherhordó lovak gyanánt, a' portékák' átszállításában fő eszközül szolgálnak. Csodálkozva láttak az utazók néha három férfi' erejét kívánó terhet rakatni az asszonyok' fejére; kik azt mind a' mellett könnyen és jó kedvvel igen messze elhordozták. Bizonyos azonban, hogy az emberi test, ha

a' teher jó súlyegyenben tartatik fején, ezen állásban birhat el legtöbbet. E' súlyos munka korántsem hátráltatja a' yarriba-i asszonyok' szóló tehetségét, kiknek iszonyú csaskasága utazóinknak még több kint okozott, mint a' miről Clapperton olly keservesen panaszkodik. Lärmájok azonban közönségesen jó kedvből eredett és egyébként még elszenvedhető vala; de midőn, mint utas társak, ugyanazon udvarbeli szomszéd kunyhóban szállásoztak, szüntelen eσεvegésök, a' gyermekeknek és ugyanazon kerítések közé egybesereglett házi állatoknak sivításaival olly zajos és folyvást tartó hangkeveréket támaszta, melly egy pillanatnyi nyughatást sem engedett. A' lármázásban és munkában, mint már Clapperton is említé, első helyet foglalnak a' yarriba-i királynők, kik, mihelyt bájaik hervadni kezdenek, elkergettetnek, és ekkor nem csak magokat kénytelenek munkájok által kitartani, hanem szűk és bajos keresetök' egy részét királyi férjök' élelmére tartoznak átengedni. Egyedüli kiváltságok abban áll, hogy a' számtalan úti vám és adó alól fel vannak mentve, 's e' végett megkülönböztetésül portékáik körül tekert bizonyos színű ruhát hordozhatnak. Meg kell itt jegyeznünk, hogy az említett útvám csupa helybeli átvitel-adó, melly korántsem fordítatik utak' csinálására vagy javítására, — ezen munka, mint még némelly európai országokban is történik, egyedül a' járók-ke-lők' lábaira lévén hagyatva. Yarriba' országutjai nem egyebek puszta csapásoknál, mellyek gyakran posványokkal és kátyókkal, keresztül fekvő fákkal vagy fejer' kácsák' fészkeivel telvék.

Az utazók' utasítása azt tartá, hogy a' Nigerhez legegyszerűsebb úton jutni 's e' vizen lemenni ügyekezzenek; a' Youri-ba menetelt, Park' iratai felől teendő tudakozás végett, csupán mellékes czélnak tekintvén. Ők azonban, úgy látszik, ezen második bizomány' teljesítésére nagy vágyat érzének magokban; és miután az eyeo-i király' kedvencz herélte kétségesnek állította, hogy ura a' folyón leutazást megengedni fogná,

egyedül Youri-ig mehetésre kértek tőle segédelmet. Ekképen 300 mérföldnyi területet tevének; mi által az ajándékokra szánt tűk-, bádogneműk-, érczombok- 's egyéb holmikból, mellyekkel Afrikán keresztül utat nyitniok kelle, időnek előtte kifogytak, de más részről alkalmat nyertek, ismérteinket tetemes bővítésekkel szaporítani.

Eyeo-ból Kiamá-ba mentek, mellyhez alig kezdének közeledni, már egészen különböző tájék tűnt fel előttök. A' mosolygó síkok és mívelt dombok után, vad állatok és számtalan haramja-lakta végtelen hegy és erdőség következett. Kiama, Borgoo nevű királysághoz vagy inkább országcsoporthoz tartozik. Az előbbi küldöttség Boussa-t és Wawa-t is oda tartozónak vélte. De ez, mostani utazóink szerint, tévedés vala; és valósággal e' tartományok sokkal inkább is Eyeo' termékeny síkföldéhez hasonlítanak. Borgoo ellenben, noha gyönyörű 's termékeny völgyei vannak, általában hegyes és zordon vidék; mellynek népe bátor és vitéz, meleg barát szintugy mint ellenség, és rablásra hajlandó. Az utazók' jelentése nyolcz külön országot számlál elő mint Borgoo-hoz tartozókat, mellyek közt Niki áll első helyen. Ennek fővárosa, az utazók' bizonyosága szerint, Bel-Afrika' legnagyobb városai közé tartozik, és fejedelmének hatalma még más hetven városra terjed-ki; mellyeknek adózása azonban, ha az utazók által nyert értesítésnek hihetünk, egyébből nem áll, mint mindegyik város' feje által ennek éltében egyszer adandó egyegy szép leányból. A' többi nemzetségek nagyobb részint igen szegények, kivéve a' Loogoo-iakat, kik Gonjah és a' belvidékek közt hasznos kereskedést folytatnak. Pundi egészen lerázta Niki' jármát; de ujonan szerzett szabadságát egyedül rablásra használá; mi által minden körüllevő országot szüntelen rettegésben tart.

Boussa és Wawa' *) tartományai, mellyeket már

*) Wawa helyett a' két testvér utazó Wowow-t ír, de az angol bírálók amazt helyesebbnek tartják, szintugy mint

Clapperton is leírt, sokban hasonlítanak Eyeo -hoz; földjök szintolly termékeny de kissé még jobban műveltetik. Az utazók Boussa-ban hajóra ülven, a' Nigeren föl Youri-ba mentek. Ezen utjokban a' folyó egy helyen szélesre terjedett, egyébiránt többnyire sziklák által szűk és nehéz hajózásu medrekre vala szaggatva. Mint megjegyzésre méltó dolog említetik, hogy a' Niger Boussa' városán valamivel felül és alúl felséges viztért képez, mellynek szélessége több mérföldre terjed; a' város mellett pedig csupán egy kőhajintásnyira szorul össze, és mélysége sem fölötte nagy. Innen következteték sokan, hogy a' Niger földalatti úton foly el, de hihetőbbnek látszik, hogy bővebb nyomozgatás által, elváló 's ismét egybefolyó ágai fedeztetnének föl.

Youri igen nagy város: falainak kerülete hús vagy harmincz mérföldnyire tétetvén. Ezen tér azonban, mint Afrikában közönségesen szokott lenni, inkább egy egész bekerített vidéket formál, mellyben legelők és vetések által egymástól elválasztott kunyhócsoportok találtatnak. A' föld, mind benn a' városban mind azon kívül, igen termékeny, és jelesen felséges rist terem nagy bőségben. E' környék valóban még termékenyebbnek látszik mint Yarriba, de korántsem olly

a' két utazó' Nouffie-ja helyett Nyffe-t irnak. Általában meg kell jegyeznünk, hogy az afrikai tulajdon nevek' írása mind az angol írásmód' bonyolódott természeténél fogva, mind azon okból, hogy az utazók a' keresztüljárt vidékek' nyelvét nem értették, nagyon ingadozó lehet. E' nevek' kimondását az angol utazások' franczia és német közlői saját kiejtésökhöz akarván alkalmazni, gyakran még bizonytalanabbá teszik. Légjobb az illyes szavakban a' fölfedező nemzet' írásmódját megtartani mind addig, míg azok' eredeti kiejtése teljes bizonyossággal nem tudatik. Azért hagytuk meg itt is mindenütt az angol írásmódot, mellynek az ismeretlen tulajdon nevekben csak némelly hangjairól mondhatni bizonyosat. Így p. o. oo mindig anyai mint *ú*; *ee = i*; *ch = cs*; *j = dzs*; *sh = s*. stb. T. A.

kellemes; minthogy földje vízhordalékos, sok helyen mocsáros, és gyakor áradásoknak van kitéve. A' mi népességét illeti, ezt az utazók szám szerint hozzávetőleg sem határozhaták meg, de igen nagynak találták; a' mint valósággal a' szegénységről közönségesen hallott panaszok olly termékeny tartományban nevezetes népességre is mutatnak. A' földművelést leginkább a' békes, szorgalmas, és fél-szolga Cumbrie nemzetsegbeliek folytatják, kik a' királyi szolgálótól gyakran iszonyú nyomatást szenvednek; a' szorgalom mindazáltal, mellyel földeiket művelik, azt mutatja, hogy iparkodások' gyümölcseinek édelésében, általában véve még is jócska biztossággal bírnak. Az utazók a' hajóról majd nem minden mezőn fölemelt állásokat láttak, mellyeken többen, néha egész családok ügyekeztek, kurjongatás és parittyázás által a' kártevő madarakat elrezzenteni.

Ezen a' tengertől fölfelé egész Youri-ig terjedő országcsoportban több társasági és political nevezetességek találkoznak, mellyeknek illő méltathatására még nem birunk elegendő adatokkal. Legfeltűnőbb azon teljes despotai hatalom, mellyet az uralkodók gyakorolnak, a' nélkül hogy alattvalóikat akár álló katonasággal tartanak féken, akár külfény és udvari csillogás által vakítanak el. A' fejedelem' lakása, közönséges öltözete, rendszerinti ékességei, és mindennapi szokásai alig különböznek a' legutolsó alattvalóéitól. A' youri-i szultán e' részben valamivel többet tulajdonít magának mint szomszédai; mind e' mellet az utazókat egy európai tiszta udvarhoz hasonló négyszegű szűk helyen fogadá, hol ő közönséges szőnyegen ült, mind a' két felén egyegy párna, és előtte egy kis réz serpenyű levén. A' bucsuzó audientia téresebb de ronda és szemetes szobában adatott, mellyben főskek repdeztek és számos meztelen leánykák és fiúk járkáltak ide's tova, mocskos kobakokat hordozván kezeikben. A' wawa-i király, ünnepélyes fogadtatások végett, a' város' falának egy fülkéjébe vagyis vakablak szabásu üregébe

állott bele. Az uralkodók alattvalóikkal fölötté nagy meghittségben látszanak élni. Eyeo-ban a' lakosok csoportosan toldultak nézni az utazók által királyuknak adott ajándékokat, mellyeket ez nekik megmutogata, és ők viszont a' magokéit rakák eleibe megtekintés végett. A' boussa-i király, az utazók' jelenlétében egyszer hosszú beszédet mondott alattvalóinak, mellyben ezeket kötelességeik' teljesítésére inté; másszor táncban akarta ügyességét csodálatni, de agg létére természet szerint nem igen mutathatta ki magát. Sokkal jobb tánczos volt nála a' wawa-i király; ki gyaníthatólag az utazók' látogatására is, mellynek megtagadása' esetére háboruval fenyegetőzött, leginkább azon okból vágyott olly igen, hogy ebbeli elsőbbségét bebizonyíthassa. Mind ezek mellett a' köz igazgatásban és köz rendszabályok' hozásában a' királyon és ennek helytartóin kívül senkinek legkisebb része nincsen. Jennában, Eyeo' egyik nevezetes városában, a' kormányzónak halála, rövid időközben, míg helyébe más nevezetett, teljes rendbomlást, sőt népkevesbedést is okozott. Maga azon legfőbb hatóság is azonban fölötté tág és határozatlan lehet. Eyeo' egyes városai majdnem szüntelen háborúskodnak; hihetőleg egymás közt, mert idegen ellenség nincs közel hozzájuk. A' hadviselés náluk épen nem vérengző; annak tárgya többnyire szolgálkú eladandó foglyok, módja pedig meglepés és hadi csel. A' nagy Youri-ország négy hónapig folytatott háborút a' nélkül, hogy hat emberénél többet vesztett volna.

Az afrikai kormányok' pénzügye felől igen keveset tudunk. Semmi rendes jövedelem' nyomára nem akadhatni náluk, kivéve a' vándor kereskedő csapatoktól szedett adót 's vámot, és a' fejedelemnek saját helytartói vagy jelesebb idegenek által adott ajándékokat. Ezen utóbbi kútfőből szerzi ő nyilván számtalan nőit, kiknek állapotja nem sokkal jobb a' rabszolgákénál. Életmódjuk a' legelső fejedelmeknek is olly egyszerű, hogy arra igen csekély költség kell; és

kinestáraik nagy részt csupán fényes és csillogó ritkaságokból áll, mellyeket egybehalmozván, jelesb látogatóiknak szoktak mutogatni. E' gyűjteményt mindenkép szaporítani ügyekeznek; és noha e' végett nyilvános rablást egyszer sem követtek el, de nincs alávalóság mellyre nem vetemedének. A' youri-i uralkodó, ki mindnyájok közt leghatalmasabb's gőgösebb, élt a' legszemtelenebb ravaszságokkal; és az utazók egy fejedelemmel sem voltak, ki őket meg ne csalta volna. Azon alacson fogásokból, mellyeket e' fejedelmek olly csekély szerzeményekért használtak, méltán következtetni, hogy egész vagyonok nem sokból állhat.

Az emberáldozat' rettentő szokása a' pogány vidékeken nagyobb mértékben látszik uralkodni, mintsem Clapperton kapitány' tudósításából gondolnók. Az utazók sietve távoznak Badagry-ból, hol háromezáz szerencsétlenek' feláldozására tétettek épen akkor készületek. Ha valamely előbbkelő fejedelem vagy városfő meghal, legkedvesebb női vagy szolgálai közül számosan kénytelenek sírba követni őt. E' szokást hihetőleg azon kicsapongó vad lelkesülés szüle, mellyel egészen vad nemzetek vezéreikhez vonzódnak. Melly eredeti indítóok azonban idővel megszűnván, már most a' szerencsétlen áldozatok egyedül a' köz vélemény' parancsoló szavának engedve, és a' természetes iszonyodás' teljes érzetével hajtanak fejet szomorú soroknak. Fölötte szánakozásra méltó volt némelly fiatal és egészséges helytartók' állapotja, kiknek élete sír' szélén álló vén urok' bizonytalan életidejétől függ; és azon aggodalmas mohó kíváncsiságból, mellyel emennek mintléte felől tudakozódnak, kitetszett milly kevésbé voltak hajlandók a' kegyetlen szokást teljesíteni. Szívreható jelenés adá elő magát Jenna-ban, hol egy főember' kimultával halálra szánt két nője elfutott's elrejté magát; egyik azonban még Landerek' ott létében megtaláltatott és kénytelen lön megigérni, hogy a' nemzeti szokást tisztelve magát méreggel meg

fogja étetni. Míg sírja ásatott és temetésére a' szükséges eszközök tétettek, ő több ízben jeleit adá halálos irtózásának, mellyel végpillanatát látta közeledni; rabszolgái és egész háznépe, kiknek nyilván nagy vonzódással kelle iránta viseltetniök, legkeservesebb jajszókra fakadának; és számos gyászlok sereglettek egybe a' város' minden részeiből, sajnálkozásukat kijelenteni. Később egy párt állott össze, melly őt ezen embertelen kötelességtől feloldozni 's éltét megmenteni akará; de sokan néplázadástól tartottak, ha illy újítás hozatnék be. Az utazók, napkönyvekben, nem sok reményt nyújtanak jó kimenetelre, de ők bucsút vettek e' helytől mielőtt az ügy elhatároztatott volna.

A' mohammedi vallás nem csak a' Fellatá-k' hódításai által, hanem különben is nagyon elterjedett a' niger melléki vidékeken, név szerint Boussa, Wawa és Kiama' tartományaiban is divatozik, noha nem egész tökéletességében. A' kiama-i uralkodó nyilvánosan e' hitet vallá; és még is lakjának ajtai és falai fetiseket vagyis védhatalmakat ábrázoló különféle csodálatos alakokkal voltak fölékesítve. E' vallás azonban ide sem azon nagy türodelmetlenség' szellemét, sem azon komor elzárkozást nem hozá be magával, melyek azt a' török és barbar tartományokban olly kitünnőleg bélyegzik; sőt úgy látszik, a' törzsökös afrikaiaknál közönségesen észrevehető szerfeletti vigságot sem kisebbítette meg. A' muzulman nyugnapon (pénteken) vagy más nagyobb ünnepeken a' vallási tisztelkedéseket lóverseny követé, mellyen a' fekete afrikai szépek leplezetlen arczczal és legfényesb ékességökben jelentek meg. Ezen mérséklett mahomedanizmus; itt talán minden tekintetben előmenetnek nézhetjük, mert az emberáldozást megszünteté, és némellyeket azon jobb erkölcsi képzetekből ültete által, mellyeket e' vallás' szerzője a' keresztyén tanítás' kutfejéből merített. Még a' helyben nem hagyható többnőiség is azon mérséklése azon szörnyű egyedbirtoknak (mono-

polium), mellyet a' néger uralkodók és főemberek a' nőnemen gyakorolnak.

Bel-Afrika' politicai állapotja, Clapperton' utazása óta lefolyt rövid idő alatt is tetemes változásokon ment keresztül. A' Fellatá-k' hatalmas birodalma, mellyet azon vidékek' nagy részének meghódításával alapítottak, mindenfelől roskadozásnak indult. Nem csak Guber folytatá hathatós ellentállását, hanem Cassina (Landerek' írásmódja szerint: Catsheeah), mind azon vidékeknek nem rég volt fő országa is, lerázta az idegen jármat. A' lakosok t. i. Bornou által segítve, Doncassa örökös fejedelmök' vezérlése alatt egyesülvén, birtokuk' nagy részét megszabadították. E' példát követé a' kis Zegzeg' ország is. Midőn azonban a' Fellatá-k' hatalma a' belső vidékeken ekképen hanyatlott, ebbeli veszteségöket nyugat felé tett tetemes foglalásaikkal pótolgatók. Nyffe-ben Magia és Ederessa két vetélkedő testvérek' hol egyikét hol másikat emelmen a' kormányra, e' tartománynak valóságos uraivá lettek; és Rabba, a' legnagyobb város, a' fellata fejedelem által kinevezett Mallam Dendo' igazgatása alatt volt. Ezen népnek egy része a' Nigeren is átköltözvén Eyeo-ba, itt Alorie-t alapítá meg; melly város különféle helyekről menekedett rabszolgák által népesítve, magát az anyavárost felülhaladó nagyságra növekedett. Épen Nyffe-n keresztül mentőkben hallották az utazók, hogy egy fellata had a' Nigeren átkelni és Yarriba' országát megtámadni készül, a' kimenetel felől legjobb reménnyel biztatván magát. Sőt azzal dicsekvék e' hárczható nép, hogy csak a' tenger fogna hódításainak határt vetni. A' Fellatá-k' vándorlása és megtelepülése mind azon tartományokban, mellyeket elfoglalnak, kétségen kívül a' társasági állapot' tökéletesítésére szolgál. Ezen nép munkásabb, értelme-
sebb és minden tekintetben felebbvaló a' néger lakók-
nál. Az utazók, valamint azelőtt már Clapperton is, különös dicsérettel említik a' fellata pásztornék' szép és módos magokviselőtét, úgy hogy ezeknek társalko-

dását, a' yarriba-i asszonyok' siketítő csevegése után, valóságos enyhítő szernek tekintették. Öltözetök csinos és egyszerű; tartások szerény, illedelmes és vonzó; házi köreikben tiszta erkölcs és jószívűség uralkodik; szóval, nálok nagy mértékben megvalósulni látszanak azon képzetek, mellyeket a' költészet egyszerű foglatosságukkal szokott egybekötni. A' Fellatá-k' harczait azonban szint azon kegyetlenség, erőszak és rablás-vágy bélyegzi, melly majdnem minden félvad nemzetek' tulajdona. Bornou-ban tett pusztításukat már Denham említette; és Nyffe is iszonyú dúlásokat szenvedett tőlök. Némelly városok' lakosi, menekvés' reményében, a' Niger' keleti partjáról a' nyugatira települtek által; de a' zsákmányló csapatok oda is eljutottak. Ezek szerint szomorú csapásoktól félhetni Yarriba' békes földét, ha ezen hódítók valósággal megtámadták azt.

Az utazók szorgalmasan tudakozódtak Park' napkönyve, vagy tőle netalán hátramaradt bármi beceseb holmi felől, de néhány érdektelen könyveknél és írádarabkáknál, mellyeknek az ottani lakosok fetisi babonaerőt tulajdonítanak, egyébre nem akadtak. Kiteszett, hogy a' youri-i királynak Clappertonhoz küldött abbéli izenete is, melly szerint ennek, ha a' fővárosba menne, Park' napkönyvét átadni ígéré, e' nagy fejedelemtől koholt merő ravaszság volt, mellyel azon utazót magához csalhassa, és a' vele hozott gazdag ajándékok' egy részére szert tehessen.

A' Niger Boussá-tól kezdve a' szép erdejű és termékeny Patashie' szigetéig tökéletesen hajókázható; de innen Lever-ig, mintegy húsz mérföldnyire, a' sok szikla és zátony fölötte nehezíté a' menetelt. Lever-től egész a' tengerig a' Niger nagy és pompás folyó, szélessége egy és hat, de legtöbbször három és négy mérföld közt változván. Partjai néhol láposak és mocsárosak valának; de egyébütt kellemes tekintetűek; az utazók' leírása szerint, sudár fákkal és szép bokrokkal díszesítve; mellyeket sűrű és buja, hol vilá-

gosb hol sötétebb zöld levelek borítottak, és ágaik közt víg madarkák zengedezének. A' legmagasabb fák' teteiről örökké zöldellő folyóka-növények esüggöttek alá a' víz' szélére, szemet gyönyörködtetőleg, és mintegy lakul ajánlkozva a' folyam' Naiádjainak. Alább a' Niger' partjai mellett magas hegyek vonulnak el, hihetőleg egy része azon hosszú sornak, melly Afrikát e' tájon keresztülágja, de melly nem volt képes a' hatalmas folyamnak utját gátlani. E' hegyek, az utazók' leírása szerint, komor és regényes tekintetűek, földve apró bokrokkal, mellyek iszonyú mélységek' széleit borítják; rejthelyeikben egyedül vad állatok és ragadozó madarak tanyáznak. A' folyónak épen közepéből 'Kesa hegy' nevű szirtes sziget emelkedik föl mintegy 300 lábnyi magasságra, mellynek oldalai, gyönyörű fákkal benőve, felséges látványt nyújtanak. A' babonás lakosok azt hiszik, hogy e' sziget' bérceit egy jó nemtő lakja.

Belee' kis szigeténél egy csinos és fölékesített csónak jelene meg zene-szóval, magát 'a' Sötét Víz' királyát' hozván, ki az utazókat egész a' szigeturodalomig kíserte. Ezen urodalom Zagoshi vala, egyike Afrika' legnevezetesebb helyeinek; hossza mintegy tizenöt, széle három mérföld; fekszik a' Niger' közepén, mellynek mind a' két felől széles ága választja el a' szárazföldtől. Iszapos felülete alig magasabb valamivel a' víz' tükre-nél, gyakran elöntetik 's olly lágy, hogy egy pálczát még a' viskók' talajában is bármilly mélységre leszúrhatni. Az egész sziget azonban jól van művelve fölötte termékeny; és kézművei a' nyffe-i készítményeket közönségesen bélyegző jelességet kitűnő mértékben birják. Szövegeteit a' szomszéd uralkodók és főemberek, Afrika' minden egyéb helyein készült szövegetek felett becsülik. Továbbá ugyanott különféle faedények, gyékények, czipók, lószerszámok és földmívelő szerek is gyártatnak. Az utazók, kísétálás közben, serényen dolgozó mivesek' csoportaira akadtak. Zagoshi-nak nem megvetendő hajóhada is van, ha e'

kifejezést a' nigeri csónakokra alkalmazhatjuk. Maga 'a' Sötét Víz' királya' hatszáz illyes sajkával bír, mellyek őt idegen berohanás ellen biztosítják és a' körüllevő vidékeket pusztított felforgatásoktól menté teszik.

Zagoshi-n alul, a' keleti parton, Rabba, a' szép Nyffe tartomány' legnagyobb 's virágzóbb városa, tűnt az utazók' szemébe. Ennek környéke bővelkedik igen jó gabonával, nevezetes nagyságu szarvasmarhával és lovakkal, mellyek erő és szépség által különböztetik ki magokat. Lakosai gyékény- és czipő-készítésben a' Zagoshi-aknál előbbre, de a' kézmivesség' egyéb ágaiban hátrább, állanak.

A' Niger Zagoshi-n és Rabbá-n alul, 120 mérföldnél nagyobb távolságban, majdnem egyenesen keletnek tart, ezen egész darabján felséges víztért képezve, mellynek szélessége egy helyütt közel nyolcz mérföldnyi. Melléke többnyire jól műveltetik és számos népet táplál; egy helyen két nagy város látszott a' partokon, egymásnak általellenében. Csak egy helyen voltak különféle alakú, magas és meredek dombok. E' darab' vége felé a' Nigerbe Coodonia nevű jókora folyó ömlik be, mellyen Lander már azelőtt délszakra, Shary felé, utaztában keresztülment. Mintegy húsz mérfölddel alább Egga' nagy városa fekszik, épen a' folyó' szélén és olly alacsonan, hogy az esőzések' ideje alatt nagy részét víz borítja. Lakosai élénk kereskedést űznek a' folyón fel 's alá; és számosan mint a' chinaiaknál szokott lenni, szüntelen a' folyón födeles sajkákban laknak. Itt kezdettek a' tengerhez közeledésnek első jelei mutatkozni, midőn az utazók Beninből felhozott ruhaneműket láttak. A' nép különös kíváncsisággal nézte a' fejr embereket, kikről hihetőleg már azelőtt sokat és nagyítva hallott. A' város' feje furcsa tekintetű és látásra méltó embereknek mondá az utazókat, női' és barátjai' egész körének mugmutogatván őket. Ajtaik annyira ostromoltának a' sokaságtól, hogy testi gyakorlást is egyedül, mint vad állatok a' kalitkában, kunyhókban fel 's alá járkálva szerezhettek magoknak. A' lako-

sok azonnal természetfölötti erőt tulajdonítottak nekik, és seregesen tolongának hozzájuk kis ajándékokkal, ezekért viszont szerencsét a' harczban 's halászatban, ótalmat a' krokodílok ellen, és minden egyéb nálok kívánatos jót kérvén tőlök.

Egga végvárosa Nyffe-nek és délről bezárja azon virágzó 's aránylag jól kormányzott országok' sorát, mellyek itt a' Niger' hosszában mind a' két felől felelnek. A' lakosok' fele mohammed-vallásu. Az utazók itt figyelmesekké tétettek, hogy azon alúl a' tengerig egészen másféle tartományok találtnak a' partokon; hol minden város saját külön uralkodója által kormányoztatik, csekély vagy épen semmi függésben sem lévén egyik a' másiktól; a' nép békét és rendet nem ismer, vad és féktelen úgy, hogy ha tovább mennének, vagyonok és életök is veszélyben forogna. Ehhez képest tanácslák a' lakosok, hogy ugyanazon uton, melyen jöttek, térnének vissza a' tengerhez; és midőn mind ezek' ellenére feltett szándékokban állhatatosan megmaradtak, inték őket, hogy legalább egy városnál se állapodjanak meg, hanem sebesen evezzenek el éjtszakánként. Ily módon szokták hihetőleg magok a' lakosok is saját hajókázásokat biztosítani. Az utazók' szolgálait hasonló beszédekkel ijesztgeté a' város' népe, és csak nagy nehezen lehetett őket az utazás' folytatására bírni.

E' visszas jövendölések eleinte nem teljesültek be. Számos falúkkal fedett gyönyörű parti vidékek következének. Egy helységben a' nép fegyverre kelt ugyan; de csak hamar kitetszett, hogy ezt félelemlésből, nem pedig megtámadó vagy rabló szándékból cselekvé; mert egy ottani lakosnak, ki a' houssa nyelvet érté, felvilágosítása után, azonnal ismét béke lön. Kacunda, hol az utazók legközelebb kötöttek ki, három nagy faluból állott, egy uralkodó' határtalan kormánya alatt; és noha már Nyffe' határain kívül fekvék, népe szintolly békes, szorgalmas és barátságos vala, mint azon tar-

tománybeliek; de az utazók itt is hasonlólag elijesztő óvásokat kaptak, utjok' további folytatása iránt.

A' Niger itt keletről majdnem dél-nyugatnak veszi irányát, mellyet főága egész a' tengerig megtart. Mintegy negyven mérföldnyire Kacundán alúl nevezetes földleirási pont fordul elő, t. i. a' Tschadda' befolyása; ezt az utazók ugyanazon folyónak tartották, mellyet Lander, előbbi utazásában Zegzeg-től délfelé menvén, majdnem elért. Az összefolyásnál a' 3—4 mérföldnyi szélességre terjedő és számos csónakokkal fedett víz felséges tekintetű vala. Az utazók a' Tschaddá-n egy darabig felhajózáván, erős ellenárjából meggyőződtek, hogy az a' Nigerbe folyó külön víz, nem pedig, mint Sackatoo-ban hitték, egy ága ezen fő folyamnak. A' két víz' egyesülésénél nagy várost láttak, de a' vett tanácslatokhoz képest elkerülték azt; másutt tudván meg, hogy a' város Cuttumcuraffee-nak nevezetik és kiterjedt kereskedést űz.

A' legközelebbi helyen, mellyre az utazók ezután jutottak, nevezetes és egyszersmind veszélyes jelenés adta magát elő. Kacundá-tól 50 mérföldnyire folytatott többnyire sebes hajózás után egy alkalmas kiszállóhelyhez jutottak, és itt, mintegy vásárállásnak készített tisztás térre akadván, pihenés végett letelepültek. Néhányan a' szolgák közül tűzi fa' keresése végett szerte kóvályogván, egy falura bukkantak, mellyben egyedül asszonyok valának; kik az idegenek' látására megrémülvén, a' mezőn dolgozó férfiakhoz futottak. Nem sokára ezután az utazók egy nagy számú fekete csapatot vettek észre különféle fegyverekkel és nyilvános ellenségi szándékkal közeledni feléjük. Landerek, egyébiránt is minden vérontástól idegenkedvén, azonnal átlátták, hogy az ellenfél' számossége miatt, ütközetben győzödelemre legkisebb reményök sem lehetne, és tanácsosbnak tartották békes alkudozást próbálni. Elvetvén ugyanazért pisztolyaikat, nyugalmas léptekkel mentek a' vezér felé, kinek állása egy ideig méltán aggodalmat gerjeszthete bennök;

de szerencsére, épen midőn feszített újáról a' veszélyes nyilat mármár elrepíteni készülé, felei közül egyik előugorván, karjait visszatartóztatta. Mi ekkor, úgy mondanak az utazók, egy pillanatban előtte terménk, és kezeinket nyujtók feléje; ők mindnyájan nyárlevélként reszkettek; vezérök letérdelvén merően szemünk közé nézett; fekete szemei villogának 's egész teste rángódásban vala, mintha legnagyobb kínzást szenvedett volna, ezután félénk de kimondhatlan jelentésű arcczal, mellyen minden emberi szenvedély különös vegyítékben egymással küzdeni látszék, lehajtá fejét, kinyujtott kezeinket megragadá, és könyekre fakadott. Ez békülés' jele volt, mellyet egyetértés követett, és sem harcz sem vérontás senkinek eszébe sem jutott. További együttlétük mind végig barátságos vala. Későbbben tolmács találkozáván, a' vezér elmondá: miként azon hírre, hogy ismeretlen nyelvet beszélő idegen nép foglalta el a' vásártért, a' folyam' tulsó partjáról jött ellenségeknek gondolá őket, kik éjféltkor a' falut megtámadni és lakosit rabszolgácul elhurezolni szándékoznának; de miután fegyvertelenül, olly békes és barátságos módon látta őket hozzá menni, szíve el-lágyult és azt képzelé: menny' gyermekei volnának, kik az égből hullottak alá. És most, monda ő, fe-jér emberek, egyedül arra kérlek: bocsássatok meg. 'S ekképen félelem, nem bántó szándék volt a' fel-indulás' oka. Idegenek' megjelenése által okozható illy nagy rettegés, a' körüllevő népek' vad és duló szel-lemére mutat.

Innen ötven mérföldnél tovább hajózáván, Damug-goo-ba értek, hol mindeddig a' legbarátságosb feje-delemre találtak, ki nem csak igen szívesen fogadá őket, hanem egy csónakot 's több embert is küldött velök ótalmúl a' tengerig. Alattvalóin azonban határ-talan, sőt zsarnoki hatalmat gyakorol. Midőn az uta-zók a' körülök egybetoldult kíváncsi sokaság' alkal-matlanságáról panaszkodtak, egész hidegséggel azt vá-laszolá nekik: vágnák le a' tolongók' fejét; melly

szabadsággal azonban ők természet szerint nem éltek. A' tengerhez közeledés', és európai közösködés' jelenségei erre mindig sürüebben kezdének mutatkozni. A' lakosok' kevés ruházata manchesteri gyapotszövetből állott; és az utazók rumot kaptak ajándékul, melly italban már régóta nem részesültek.

Most következett az utazás' legveszélyesebb része. Egynapi hajózás után, keletről egy folyót láttak beömleni, melly a' földkép szerint a' Nigernek fentebb elvált egy ága; és nem messze onnan egy másik nyugat felé folyt ki, mint mondatott, Benin-be. Ezen utóbbinak a' Nigertől elválásánál találták Kirree' nagy kereskedő városát, sorban álló számtalan csónakkal. A' város mellett szerencsésen elmentek; de kissé alább mintegy ötven fölfegyverkezett csónakkal találkoztak, mellyeknek mindenikén egyegy hat-fontos ágyú a' sajka' orrához kötve, és több puskás ember volt. Az utazók, ezen ijesztő készültek' ellenére is megörültek, midőn számtalan különféle színű európai zászlókat, többek közt britt egyesülési zászlót is láttak lobogni a' csónakokon; továbbá midőn európai ruházatok, és széket, asztalt, palaczkot, poharat 's több eféjét ábrázoló tárgyak valának szemlélhetők. Az ekképen támadt örvendetes előérzést azonban nem sokára szomorú tapasztalás váltá fel. Mert a' mint a' testvér utazók külön érkezének egymás után, megtámadtattak, csónakaik mindenből kifosztattak, és személyes erőszakoskodást szenvedvén, életük is nagy veszedelemben forgott. Mindazáltal valamikép Kirree' városáig eljutván, itt ügyöket Damuggoo-ból jött úti társaik, több jól ruházott asszonyok, és némelly mollahok vagy is mohammedi tanítók fogák fel. Sok népgyűlvén egybe a' piacra, heves vitatás után, mellynek alkalmával majdnem ütlekekre került a' dolog, végre azon végzés hozatott, hogy a' megtámadók' vezetője halállal lakoljon, és minden elrablott vagyont visszaadassék. Szerencsétlenségre, ennek nagyobb része a' harcban elveszett, 's e' között volt Lander Ri-

chard' naplókönyve is. Azon kívül elhatározott, hogy miután a' kirree-i király épen nem vala honn, az idegenek a' folyón lejjebb vitetvén, Obie-nak, Eboe-tartomány' királyának további rendelkezésre hagyassanak. Az utazók e' végzést, noha eboe-i hajó volt melly őket kirablá, kedvezőnek tekinték, mert az által utazások' céljához jutottak közelebb. Egyébiránt habár az itt szenvedett viszontagság a' felsőbb vidéki lakosok' ijesztgető jövendöléseit megvalósította is: mindazáltal a' gyorsan következett elégtétel még sem mutatott olly teljes rendhiányra, mint a' millyen e' tartományokban lenni képzeltetett.

Kirree-ből Eboe felé mentőkben, az utazók egészen megváltozva lelék a' tájékat, melly a' Niger' felsőbb partjain olly kies és mosolygó tekintetű vala. Majdnem az egész vidék csupa vízholdta iszap és posvány, nagy és sűrű erdőkkel fődve, mellyek mögött faluk rejtezenek; és könnyen pusztaságnak tartathatót volna, ha a' folyó mellett megjelent számos ember ellenkezőt nem bizonyít. Sem gabonatermő mezők, sem réteken legelő marhák itt többé nem látszottak. A' lakosok' egyedüli tápláléka némelly fák' gyümölcseiből 's gyökerekből — a' millyen a' banana, paradicsomfige, és kenyérgyökér — és a' Nigerben fogott halakból áll. A' pálmafa azonban nem csak frisitő italt, hanem kiterjedt kereskedelemre szolgáló palmaolajat is nyújt.

Kirree-től mintegy hetven mérföldnyire Eboe-ba értek, melly úgy látszik fő vásárhelye az Europa és Bel-Afrika' e' része közt űzött kereskedelemnek. A' Niger' deltája — Δ alakú kifolyása — már Kirree-nél kezdődött, hol egy ágát Benin felé látták folyni az utazók; de csak Eboe-nál van kezdete azon számtalan eloszlásoknak, mellyek a' vidéket minden irányban keresztülfolyják és olly számos torkolatokon ömlenek az atlanti tengerbe. Mindjárt Eboe-n felül egyik nyugatnak veszi útját, és mint mondatik, hasonlólag Benin felé; de az elválás' pontjáról ítelve, hihetőbbnek

látszik, hogy torkolata inkább délszakra esik, talán Waree folyóba. Ugyanott egy más ág dél-keletnek indult, alkalmasint Old Calabar és Rio del Rey felé. De a' legnagyobb 's nevezetesbik valamivel Eboe-n alul válik el, 's a' Bonny' folyamát képezi, melly méltán a' Niger' fő ágának tekintethetik. Ez tevé Bonny-t a' rabszolga- és pálmaolaj-kereskedés' fohelyévé, melly Eboe-val szüntelen és élénk közlekedésben áll. Ezen utóbbi hely közönségesen Eboe-tartománynak neveztetve, nagy kiterjedésű, és népe iparkodó. A' házak itt jobbak mint a' belebb fekvő tartományokban: bevakolt sárga agyagból építve, pálmalevével fődve, és szép fákkal lévén körülkertetve. De a' lakosok rossz és kegyetlen indulatúak. Valóban sajnos észrevétel, hogy a' mint az utazók Európával nagyobb 's nagyobb közösülésben élő nemzetekhez jutottak, úgy ezeket mind inkább rosszabbaknak találták; 's ekképen a' hazájokbeli készítmények', ruházatok' és zászlók' látására bennök támadt örömet csak hamar erőszakoskodás', durvaság' 's ravaszságnak szomorú tapasztalása követé. Az Eboe-városbeliek vad kicsapongások közt élnek, egész éjszakákat töltvén el dorbézolással, és részegségökben olly irtóztató lármásczivódást visznek végbe, hogy az utazók eleinte azt gondolák: valaki kegyetlen kinzások közt öletik meg; mígnem ugyanazon zajt minden éjjel ismételtetni hallák.

Obie, Eboe-tartomány' királya, rossz hírben állott, és noha eleinte nagy nyájassággal fogadta is az utazókat, nem sokára kimutató, hogy egyedül azon mesterkedett, mint húzhatna ezekből legtöbb hasznot. Hogy váltságdíjul nevezetes summát csikarhat ki érettök, az nyilván tudva volt előtte; és a' brass-i és bonny-i kalmárok vetélkedve vágytak eszközlőül szolgálni e' tukmában, mellyből nagy nyereséget reméltek. Obie húsz rabszolga', vagy ugyanannyi pálmaolaj' árával felérő iszonyú summát kért váltságul, olly hozzáadásal, hogy mind addig magánál tartóztatja az utazókat, míg ugyan annyi értékű áru nem küldetik neki a' ten-

gerpartról. E' kijelentés nagy aggodást gerjeszte az utazókban; minthogy e' szerint hosszú késedelemtől tarthatának, sőt még az is kétséges vala, valljon találkozik-e angol kapitány, ki azon nagy summát lefizetni kész leszen. Szerencsére King Boy, Brass-városi királyi személy és Obie-nak veje, ipánál épen akkor látogatóban lévén, elhatározá magát: az utazókon nyerekedést próbálni. Ehhez képest ő késznek nyilatkozott: a' húsz rabszolga' árát letenni és őket a' tengerparthoz vinni olly föltétel alatt, hogy ezek neki harminczöt rabszolga' áráról váltólevelet adjanak, 's így ő tizenötöt nyerhessen. Az utazók ezen ajánlást, a' már iszonyu váltságdíjnak olly uzsorás nagyobbítása mellett is, két kézzel fogadák; erősen bizván hogy ha egyszer a' tengerpartot elérték, valamikép csak angol hajóra juthatnak.

A' Brass-folyó, mellyet a' Portugáliak Nun-nak neveznek, Eboe-tól majdnem dél-nyugat felé veszi útját, és Formosa foknál szakad az atlanti tengerbe. Nem messze a' tengertől két folyamra, az első és másodikra oszlik. A' föld mind inkább laposodván, itt már merő posványossággá lesz; 's ez az oka talán, hogy Brass' városa nem a' két folyam' valamelyike' partján, hanem egy, jóval odább kelet felé fekvő kis öböl mellett van építve; melly azonban amazokkal több, a' közösülésre alkalmas ágacsok által kapcsolatik egybe. Brass nyomorú, süppedékes hely, nagy posványosság közepett, mellyet majdnem áthatatlan sűrű mangolfa-erdők fednek. Két városból vagy inkább nagy faluból áll, egy ér által elválasztva, mellynek fekete iszappal borított fenekéről a' tengerárral minden víz el-elvonúl. Mindenik városnak azonban egy királyi címet viselő uralkodója van; az egyiké Jacket; a' másiké Forgay, az utazókat vezető Boy-nak atyja. A' folyó' torkolatánál fekütt Thomas angol hajó' kapitánya Lake kereken megtagadta az utazók által lekötött váltságdíj' kifizetését; mindazáltal hosszabb alku-
dozások után, elsőben egyik, azután a' másik test-

vér is a' hajóra vitetett, és Boy kijátszva lön; kinek azonban a' britt kormány, küldöttéi' becsületének helyreállítása végett, később az egész summát megküldötte.

Szomorú tapasztalás, mint fentebb is említők, hogy az afrikaiak, minél több 's több jelei látszanak szokásaik 's ruházataikon az európaiakkal való közösködésnek, annál embertelenebbek- 's zabolátlanabbaknak mutatják magokat. De még szomorúbb: európaiakat, sőt britt hajósokat találni e' vidékeken, kiknek embertelensége a' legvadabb afrikai nemzetekét felülhaladja. Elhallgatván Lake' iszonyú káromkodásait, durva bánásmódjának egy bizonyosságául csak azt említjük, hogy ő néha, midőn az utazók ágyban fekvének, ezekre csupán önmulattatása végett, egész vedrekkal hideg vizet öntöztete. Egy más kapitány pedig betegen fekvő 's fel nem kelhető embereit mind befejéríté, 's ez által egyet közülök egyik szeme' világától is megfosztott. Lake azonban egy más, nála még gonoszabbnak kezei közé került, ki az ottani partokat nyugtalanító gyilkos tengeri rablók' csatájához tartozván hihetőleg őt 'pallón járatá': — egy kegyetlen neme a' kivégzésnek, mellyet e' kalózkodók szoktak gyakorolni. Deszka tétetik a' hajófüdőre, úgy hogy vége jóval kiálljon a' víz felett; 's a' halálra kijelelt erőszakos fenyegetések által kényszerítetik annak legvégső szélére menni, hol a' deszkát önsúlyával lebilentvén, a' hullámok közé bukik. E' kegyetlenség, úgy látszik, a' rabszolgaság' tisztátalan kútforrásából eredett, mellynek szomorú befolyása alatt divatba jött szokások még mindig fennállanak, miután maga az undok embervásár már becsületesebb tőzsérkedés által váltatik fel.

Utazóink, az atlanti tengerre szálltokkal, az afrikai, sőt egész mostani földleírás' legnagyobb feladását oldották meg; melly annyi tudós vizsgálódások- 's véleményekre adott alkalmat, és mellynek megfejtésében fáradozva számos bátorlelkű és jeles vállalkozó veszett

el. — E' fölfedezés eloszlata azon titokteljes homályt, melly egyik fő oka volt a' Niger által gerjesztett nagy érdeknek, midőn e' roppant folyó a' tengertől el, széles ismeretlen beltartományokba láttatott hempelygetni víztömegét. Körútjában, mellyen az atlanti tengerhez jut, hasonlít egyéb közönséges folyókhoz, és nincsenek több kanyargásai mint hasonló hosszaságu folyókon szoktak lenni. Nagysága azonban jóval nevezetesebb mint az előbbi vizsgálódásokból gondolható.

Már most e' nagy folyónak egész menetelét világosan kijelelhetni. Eredetét, noha ott még egy utazó sem volt, úgy látszik, Laing helyesen teszi Kissi' hegyes tartományába, Sierra Leone-tól mintegy 200 mérfölddel beljebb. Innen Foota Jallo-n, és Kankanon foly keresztül, hol Caillie bizonyága szerint sebes és nevezetes folyammá lesz. Bammakoo-nál, miután egy mellékfolyó ömlött bele, mellyet Park hibásan vélt a' fő folyónak, a' szép Bambarra' síkjára ér és felséges tekintetet vesz föl; úgy hogy Segó nevű főváros mellett már olly nagynak találtatott mint a' Temze Westminsternél. Azontúl éjszak-nyugatnak tart, és Dibbie' taván keresztül folyván Timbuctoo-hoz jut. E' várostól Youri-ig folyása még nincs leírva; de hogy itt sehol meg nem szakad, Parknak az első helyről ezen utolsóhoz lehajózta kétségtelenné teszi. E' darabon a' Niger' iránya nagyot változik, éjszak-keletről majd nem egészen dél felé. Youri-tól a' tengerig jelen utazóink járták meg és folyását többnyire délnek menni tapasztalák; csak egy helyen fordul hirtelen keletnek, honnan ismét lassanként visszatér. Ha e' két távolságot: az eredetétől Timbuctoo-ig, és innen a' tengerig mérjük, egyenes irányát közel 2000 mérföldnyinek fogjuk találni; de különféle kanyargásai az egész folyam' hosszát talán 3000 mérföldnél többre nevelik. Vége felé néhány száz mérföldnyi távolságra széles és felséges víztért képez, melly valamelly földközi kis tengerhez hasonlít. Mind e' mellett a' Niger az új világ' Missouri és Orellana' roppant folyóinál

jóval hátrább áll; de az ó világban nála nagyobb egy sem található. Itt csak a' Nilus, és Yangtse-kiang vagy a' Nagy-Folyó Chinában mérközhetnek vele; mellyek' felsőbb részei azonban még nem egészen ismeretesek; és a' Nilus is csupán hosszaságban lehet vetélkedő társa, nem pedig víztömegére, sem a' partjai mellett fekvő vidékek' termékenységére nézve. Egy tekintetben a' Niger nem csak az ó, hanem az új világ-
nak is minden folyóit megelőzi; tudniillik deltája' nagyságával. A' Formosa' vagy Benin' folyójától kezdve a' tengerpart' hosszában le egész Old Calabar' vízéig, mintegy 300 mérföldnyi távolságban, annyi tor-
kolatokon ömlik az atlanti tengerbe, hogy azokat még senki sem számlálhatja meg. Ha a' tengerpart' e' részét a' delta' alapjának, és Kirree-t, mintegy 170 mérfölddel beljebb, hol a' Formosa-ág elválik, csúcsának vesszük: 25,000 négyszög mérföldnél nagyobb tér kerekedik ki, melly Angliának felét teszi. Ha ezen delta is, úgy mint a' Nilusé, csak időszakai áradásoknak volna kitéve, mellyek termékenyítő iszapot szoktak magok után hagyni, legbővebb termésű vidék lehetne a' világon, és egy egész szárazföldnek gabonatárul szolgálhatna. De a' Niger' folyvásti özöne az egész del-
tát merő posványossággá változtatja, mellyen csupán sűrű mangolfa-erdők 's egyéb terepély és bujalevelű fák nőnek. Az egyenlítői nap legforróbb sugárival sem hat-
hat keresztül e' sötét rejtekbe, és egyedül egészségtelen kigőzölgéseket okoz, mellyek miatt e' vidéken több veszélyes járvány-nyavalya uralkodik mint akárhol, még Afrika' nyugati szélein is egyebütt. Hogy emberi ipar valaha ezen erdőket kiirtani, a' mocsárokat kiszárítani, és virító mezőkké fogja változtatni, biztosan remélhetjük; de kétségen kívül még hosszú időnek kell lefolyni, míg ember Afrikában a' természet-
ten illy győzödelmet vehetend.

A' Niger számos egyéb olly tetemes folyókat vesz kebelébe, millyeket a' legnagyobb folyók' bármellyike is, kivevén Mississippi' és Missouri' egyesült vizeit.

Nem messze a' delta' kezdődésén felül a' majdnem egyenlő nagyságu Tshadda szakad bele, miután kiterjedt és termékeny tartományokon folyt keresztül, mellyek közül csak néhánynak neveit tudjuk. E' folyón élénk kereskedés és hajózás folytattatik; a' mit Funda' 's az összefolyásnál fekvő egyéb városok' nevezetessége is bizonyít. Fölötte érdekes és Afrika' folyami közösülésére nézve tetemes körülállás volt volna annak megvalósulása, a' mit több hitelt érdemlő tanuk állítottak, hogy a' hajók Tshadda' vizén Tchad' taváig, 's innen visszajárván, Loggun és Bornou tartományokkal egyenes közlekedést tartanak fenn. Bizonyosnak látszik, hogy Tshadda, Shary és Tchad ugyanazon egy nevezet. De a' két elsőnek mint folyónak ugyanazonságát hihetlenné teszi azon körülmény, hogy a' loggun-i és bornou-i Shary, mellyen Denham őrnagy utazott, az ő bizonyága szerint *Tchad'* tavába, Lander' Tshaddája pedig a' *Niger-be* ömlik; következőleg ezeknek ellenkező irányban folyó két külön víznek kell lenniök. Igen hihető az, hogy ugyanazon hegységben és egymástól nem messze erednek; sőt talán ágaik közül is némelleyek egymáshoz igen közel folynak, úgy hogy a' kereskedők áruikat egyiktől a' másikhoz könnyen áthordhatják. Az sem egészen lehetetlen, noha alig hihető, hogy talán valamelly folyamág által vannak egybekapcsolva, szintúgy mint az Amazonok' és Oronooko' folyói.

Valamivel fentebb mint Tshadda, Coodonia ömlik be, melly amannál kisebb, de Lander' tudósítása szerint igen termékeny és mivelt tartományok' partjait mossa. Jóval felebb egyesül Cubbie, hasonló nevű tartomány's városból érkezve; és még felebb a' Zirmie és Sackatoo mellett elfolyt Quarrama. E' pont és Timbuctoo között befolyó vizek' léte vagy misége felől semmi nem tudatik még. Az, melly ezen város mellett foly a' Nigerbe, nem nagy figyelmet érdemel; de Bambarra' keleti határánál Park' leírása szerint Maniana és Nimma nevű két nagy folyó érkezik délszokról; és Caillie

aligha nem csalatkozott, midőn ezen utóbbi a' Niger' egyik ágának tartotta. Feljebb is ömlenek még a' Nigembe több hegyekből jövő folyócskák, mellyek a' főfolyam' vizét szaporítják a' nélkül, hogy magok nevezetesb hajózásra alkalmasak volnának.

Lássuk most kissé, milly kilátásokat ígér e' nagy belközösülési út Europa' és főkép Britannia' kereskedésére nézve. Ezen utolsó Afrikában, az Anglia által igazságosan eltörlött rabszolga-kereskedésnek megszűntével szűk korlátok közé szorítatott; és némelly nagy tekintetű itélők kétkednek, hogy az ott valaha nevezetesb kiterjedésben üzethetnék. De meg kell jegyeznünk, hogy az eddigi közlekedés majdnem kirekesztőleg Afrika' széleire volt szorítva, hol a' föld aránylag terméketlen, és a' lakosok henye nyomoruságban élnek. Minden utazók általában azt tapasztalták, hogy minél belebb mentek Afrikában, annál jobb földre és népre akadtak; hogy éppen ellenkezőleg mint egyéb szárazföldeken szokott lenni, minden nagyobb város és virágzóbb ipar-ág a' tengertől bizonyos távolságban találhatik. Ezt sokan az európai rabszolga-kereskedés' erkölcsrontó befolyásának, és nem helytelenül, tulajdonították. De van még egy természeti ok is, mellynek arra szinte nagy befolyással kell lennie. Afrika sokkal nagyobb részben fekszik a' fordító körök közt, sőt maga az egyenlítő alatt, mint bármelly egyéb szárazföld. Terméketlenséget okoz itt a' nap' forró hősege, mellynek az alacsonan fekvő szélek leginkább vannak kitéve, 's melly nagy darab földeket egészen elperzsel és kiszárit. Másutt ugyan azon alacson fekvés kiáradásait huzza maga után a' nagy folyóknak, mellyek a' fordítóköri záporok által felduzzasztva, többnyire egészségtelen mocsárokba kerülnek el. A' beltájék ellenben, mindinkább emelkedvén, mérséklettebb éghajlattal bír, és számos domb- 's hegysorokkal változatos, mellyekből eredő folyamok elegendő nedvességgel táplálják a' földet a' nélkül, hogy állandó áradással öntenék el azt. Azon tartományok, mellyekbe a' Niger 's ennek

mellékfolyói által juthatni, kétségen kívül legtermékenyebbek és szorgalmasabbak egész Afrikában. Népeességök, habár azt teljes bizonyossággal meg nem határozhatjuk is, 25 millióra bizvást tétethetik. Lehetetlen az angol vállalkozó szellemnek illy vidékekből, ha egyszer neki út nyitattott, nevezetes következményeket nem húznia.

Az Afrikába vihetendő árucikkelyek közt első helyet foglal azon gyártvány, mellyet Anglia mind minő-, mind mennyiségére nézve legnagyobb tökéletességre vitt. A' gyapotszövet egyedül alkalmas Bel-Afrika' égöve alatt; a' mint valósággal ebből is ruházkodik annak egész népeessége. Igaz ugyan, hogy ezen kézmű ott helyben is meglehetősen minőségben készítetik; de ha tekintjük, hogy Manchester és Paisley' készítményei Indiában is, az ott helyben készülő daccai és masulipatami jeles muzlinek és kartonok felett elsőset nyertek: alig kételkedhetünk, hogy az afrikai alábbvaló szövetek még kevésbbé állhatnak ki a' vetelkedést. De nem szükséges olly messze keresnünk felvilágosító példát. Manchester ruhazza Bonny-t és Eboe-t; valamint Kiamá-ban is, a' tengerparttól több mint 200 mérföldnyi távolságban, szinte Manchesterben gyártott durva tarka ruha teszi a' néger nők' legkedvesebb ékességeit, noha annak mérséklett eredeti ára a' szárazon szállítás által fölötte nagyra növekedik. A' Niger, úgy látszik, Afrika' belvidékein az áruk' széthordására eddigelé nem igen használtatott. A' közlekedés többnyire csak várostól városig terjed: Damuggoo' uralkodója Eyeo' vagy Youri' léte felől semmit nem tudott. Europai áruk csak Eggá-nál, mellyet a' jobb állapotú és iparosabb tartományok' véghelyének mondhatni, tűnnek fel legelsőben. A' gyapotszövet után hihetőleg legjobban kelnének mindenféle fegyverek; a' mi elég szomorú ugyan, de más részről azok ott nem csak vadászatra lennének fölötte használhatók, hanem az afrikai harczolásmódnak az európaival leendő fölcserélése még talán inkább a' csinosodás' előmozdítá-

sára szolgálna. Ékességek, csecsebecsék, 's minden czifra és csillogó tárgyak fölötté kedves fogadtatást lelnének a' durva izlésü afrikai uralkodóknál; és mint-hogy ők ezen áruk' valódi becsét még nem tudják meghatározni, egy ideig jó drágán megfizetnék azokat, míg csak a' tapasztalás és vetélkedés fel nem nyitná szemeiket.

A' mi az onnan cserében hozathatandó tárgyakat illeti: valamint a' mondottak szerint pamutgyártvány volna az ottani eladásra legalkalmasabb, úgy viszont a' cserélendő árucikkelyek közt első helyet kíván magának a' nyers gyapot, melly nagy bőséggel és számos utazók' bizonyítása szerint igen jó minőségben terem Afrikának egész fordítókör-alatti részén. Az európai kereskedők még nem hatottak be a' gyapotte-nyésztő tartományokba, mellyek mind nevezetes távolságra esnek a' partoktól. E' természetmenny' fogyasztása Angliában iszonyú nagy, egy évi behozatal közel nyolcz millió font sterlingre lévén becsülve. Melly fogyasztás még inkább növekednék, ha Afrika is, úgy mint India vagy az Egyesült-Országok, saját nyers termékét, meggyártva venné vissza ismét Angliától. Indigo, a' festőanyagok' e' legbecsesbike is, mellyből Angliába né-melley évben egy millió font sterlingnél többet érő vitetik be, szinte bőven terem azon tartományokban, és mint mondatik, hasonlókép jó minemőségben. Ezeken kívül egyedül bőr és valamelyes arany lehetne még kihozatal' tárgya; mert a' pálmaolaj, mellyel ott jelenkép legkiterjedtebb kereskedés üzetik, a' szélső vidékeken teremvén, hihetőleg már most is az egész keresést kielégíti.

Miután a' Nigeren kereskedésnek lehető tárgyait láttuk, annak folytathatása' módját fogjuk tekinteni. Az akadályok valóban olly nagyok, hogy azokat a' folyami hajózás' közönséges segédeszközeivel legyőzni lehetetlen. A' delta és ennek alacsonyabb torkolatai körül levő egészségtelen lég — az európaiakat bizonyosan vágytárs és ellenség gyanánt tekintendő belakosok' vad és rabló természete — csupán csak valamely rendkívüli segédszer által tétethetik ártatlanná.

És ezt a' gőzerőben találjuk fel, melly a' folyami hajózásnak egészen új fordulást és életet ad. Ez által hajtott hajó a' tengertől a' delta' csúcsáig egy nap 's egy éjjel fölmehetvén, sebesen átfutná az egészségtelen vidékeket, és a' lakosok' ellenséges csónakseregeit is, rajtok keresztültörve, könnyen elhagyná. Tapasztalás fogja megmutatni, mi lesz jobb: hogy a' gőzhajók Angliából járjanak - e oda egyenesen, vagy pedig az ottani széleken tanyázzanak, és a' vitorlás hajókon vitt áru ott rakassék rájuk. Az első mód *) által, ha kivihető, a' hajóról hajóra rakodás' költségét megkímélni, és azon veszélyt elmellőzni lehetne, melly rakodás közben e' mindenütt rosszlégü tengerpartokon az egészséget fenyegetné. Figyelmet érdemel azon kérdés: valljon Formosa' vagy Benin' ága nem volna-e legalkalmasabb a' fölmenetelre? Ez úton a' hajó Kirree-n felül egyenesen a' delta' csúcsához jutván, mind a' Brass folyón levő veszedelmes bejárást, mind a' vad lakosoktól itt, és a' Bonny ágon még inkább várható háborgattatást elkerülné. Alig eszközölhető azonban a' kereskedésnek itt igazi meggyökeresülése, a' Niger' partján állítandó szálláshely nélkül, hol az europai és afrikai javak' számára raktár találtatnék, és honnan a' mellékfolyókba és a' Nigernek különben nehezen vagy épen nem hajózható ágaiba kisebb hajók járhatnának. Igen célirányos volna e' végre azon szigetek közül egyet megvásárlani, mellyek a' Nigeren egy helyütt olly számosan találtatnak. Vagy ha azok' alacson és posványos helyzete egészségtelessé tenné az ott tartózkodást, könnyen akadna valamely tisztalégü és védhető álláspont a' folyó' nagy része mellett elnyúló dombokon.

Végre tekintsük egy kissé, milly összeköttetésben vannak ezen ujonan tett fölfedezések Afrikáról ezelőtt volt ismereteinkkel, és valljon a' hajdankor' irói tudtak-e valamit a' Niger' azon alsóbb részéről, mellyen

*) A' britt kormány azóta Landert két gőzhajóval küldötte a' Nigerre.

Európaiak most jártak legelsőben. Hogy Ptolemaeus előtt a' Niger' torkolata egészen ismeretlen vala, világosan kitetszik onnan, mivel azt mint csupa belvidéki folyót minden délnek menő ág nélkül írja le. Valamennyire különböznek tőle az arab írók, kik a' 'Feketék' Nilusáról' azt állítják, hogy nyugatnak foly és az atlanti tengerbe szakad. Némelly angol tudósok azt vitatják, hogy az arab írók által említett telepítvények mind azon a' vidéken feküttek, melly most Houssá-nak neveztetik; és hogy az ő 'Nilus'-ok nem Park' Nigere volt, hanem az ottani síkfeld' vízének egyesülete, jelesen Quarrama vagy Zirmie. Meglehet, hogy ezen utolsó a' Nigernek Lander által beutazott részébe ömlő folyam tevé az ő 'Nilus'-okat, 's ekképen ők egyedül abban hibáztak, hogy egy mellékfolyót tartottak a' főfolyónak. De ebbeli ismereteik' tökéletlenségét eléggé bizonyítja azon tudatlanság, mellyet a' mostani utazóink által megjegyzett részletekre nézve mutatnak; és még inkább azon állításuk, hogy Tocur-(Sackatoo)-tól Ulil, hol a' nagy folyam szerintök tengerbe szakad, csak 18 napi járás, mi 300 mérföldet sem tenne; holott a' valódi távolság Benin' öbléig 700 mérföldre is rámegy. Könnyen gondolható, hogy ők hallottak valamit a' Nigernek az atlanti tengerbe szakadásáról, és a' legtávolabb várost, meddig tudomások terjede, annak torkolatánál képzelték lenni; szintúgy mint Bello szultán is Rakah-t és Fundah-t a' kifolyásnál levő tengerréveknek vélte. A' Youri és Ulil név kissé hasonlít egymáshoz; r és l könnyen felcserélődvén. De a' só, melly Edrisi' bizonyosága szerint Ulil-ban ásatott, és a' pusztaság, mellyen átvitetett, a' nyugati bányákra mutat, és azt látszik bizonyítani, hogy Ulil Walet vala, és hogy Dibbie' tava a' földleírásnak akkori tökéletlen állapotjában, az atlanti tengerrel zavartatott össze.

Leo Africanus azon egyetlen egy író, ki a' Nigernek jelen utazóink által megjárt részéről valami bizonyosat tudott. Ő annak folyását Guber (Houssá-nak most

is e' név alatt ismert, és mint látszik akkor volt fő tartománya) és Gago közé helyezi, melly utolsónak termékeny földe, rossz lakjai, töménytelen királynőserege, és Timbuctoo-tól délfele 400 mérföldnyire fekvése világosan Eyeo-ra mutatnak. De a' Niger' további meneteléről vagy Benin' öblébe folyásáról semmit nem tudott; és hibásan vélte, hogy Timbuctoo-tól nyugati irányban Ghinea (Jenné) felé, 's innen a' tengerbe foly. E' véleményt nyilván a' Portugáliaktól vette, kik Senegal-t és Gambiá-t régtől fogva a' Niger' torkolatainak tekintették.

Ezen utolsó hiedelem sokáig uralkodott az ujabbkori európaiaknál; 's ennél fogva ügyekeztek az Angolok Gambia, a' francziák pedig Senegal által jutni a' Nigerhez. De ezen próbák, mellyeknél több akkor nem is tétetett, természet szerint siker nélkül maradtak; és Delisle és D'Anville bizonyos tudósítást nyertek, hogy e' folyamok az Afrika' belsejében eredő és Timbuctoo felé keletnek folyó Nigerrel nincsenek összeköttetésben. A' közönségesen elterjedt ellenvéleményt azonban meg nem győzhették, és a' Niger' torkolatára nézve magok sem voltak tisztában. Reichard, német író, állította fel legelsőben, és M'Queen támogató hathatósan azon hypothesis, melly most olly szerencsésen megvalósult, és Bel-Afrika' földleírásának fő kulcsául szolgál.

E' jelen fölfedezésnek minden tetemessége mellett is, Afrika' belrészeire nézve még fölötte hiánysak ismereteink. A' Tshadda folyó, a' mellette fekvő, hihetőleg termékeny és népes tartományokkal együtt egészen ismeretlen. A' Niger' folyásáról Timbuctoo és Youri közt semmit sem tudunk. Elhallgatjuk az egyenlítőn alul fekvő vidékeket, mellyekbe, kivéve legközelebb Douville-t, még egy utazó sem hatott be.

As Edinburgh Review' 1832 júliusi kötetéből.

TASNER ANTAL,

m. t. társasági l. tag.